

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941

van de Haterd, L.A.G.J.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van de Haterd, L. A. G. J. (2008). *De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941*. [, Universiteit van Amsterdam]. In de Knipscheer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

DEEL II Uitgeverij De Gemeenschap

Hoofdstuk 7 Het fondsbeleid van uitgeverij De Gemeenschap

7.1 Inleiding

Deel I over tijdschrift *De Gemeenschap* ben ik begonnen met een hoofdstuk over de bestaande beeldvorming over het tijdschrift in de secundaire literatuur. Met betrekking tot de gelijknamige uitgeverij is een dergelijk hoofdstuk niet te schrijven, omdat er nauwelijks bestaande beeldvorming is. Er is weinig over uitgeverij De Gemeenschap gepubliceerd. In paragraaf 7.2 ga ik nader in op de beeldvorming zoals die uit de beperkt aanwezige bronnen naar boven komt.

In het kader van de profilering van en de beeldvorming over tijdschrift *De Gemeenschap* is het van belang onderzoek te doen naar het fondsbeleid van de gelijknamige uitgeverij, omdat in de keten van productie en distributie van fictie- en non-fictieteksten de uitgeverij een sleutelpositie inneemt doordat ze de toegang van auteurs en teksten tot de markt regelt. Bij dit onderzoek gaat het dan om de volgende vragen. Wat was de relatie van de uitgeverij met het tijdschrift? In hoeverre werd de uitgeverij ingezet om het tijdschrift te profileren? Wat was de sturing van de uitgever op het redactionele beleid van het tijdschrift? Andersom zal ik ook onderzoeken wat de relatie van het tijdschrift was met de uitgeverij. Daarbij zal ik ingaan op de vraag welke invloed de redactie van het tijdschrift had op het fondsbeleid en de fondsformule van de uitgeverij. Ook zal ik bij mijn beschouwing betrekken hoe (on)afhankelijk de uitgeverij was van andere instanties. Werd er samengewerkt met andere uitgeverijen en zo ja, met welke en op welke wijze?

Aan de orde komt ook hoe het fondsprofiel van de uitgeverij eruitzag en met welke selectiecriteria het was opgebouwd en ontwikkeld. Welke auteurs werden ingezet en welke buitenlandse medewerkers werden aangetrokken om de profilering van het fonds te versterken?

Ten slotte zal ik ingaan op de vraag wat de gevolgen waren van de personele wisselingen in de directie van de uitgeverij op de profilering van het fonds. Welke strategie volgden de achtereenvolgende uitgevers om hun doelen te verwezenlijken? Welke politieke en financieel-economische omstandigheden waren van invloed op het functioneren en de ontwikkeling van de uitgeverij?

In hoofdstuk 7 en 8 wil ik proberen op deze vragen een antwoord te geven. In de conclusie van hoofdstuk 8 kom ik op de bestaande beeldvorming terug in relatie tot de uitkomsten van mijn onderzoek.

7.2 Bestaande beeldvorming over de uitgeverij De Gemeenschap

De meeste literatuurhistorici, die over *De Gemeenschap* geschreven hebben, besteden in hun publicaties over dit tijdschrift geen aandacht aan de gelijknamige uitgeverij. Er bestaat, afgezien van mijn boek uit 2004, maar één artikel over de uitgeverij, een tekst van negen pagina's uit 1988, geschreven door Theo Bijvoet, in die tijd medewerker van het Letterkundig Museum te Den Haag. Hij karakteriseert De Gemeenschap toch vooral als een literaire uitgeverij. In zijn eigen woorden: "Deze mengeling van idealisme en zakelijkheid leidde in de praktijk tot vooral literaire uitgaven."⁵¹¹ In zijn artikel vermeldt hij overigens wel dat De Gemeenschap ook niet-literaire publicaties op de markt bracht, maar noemt hij slechts één niet-literaire titel en geen enkele schrijver, tegenover een groot aantal literaire titels en auteurs.

Andere wetenschappers en/of essayisten die over het tijdschrift schrijven, maken soms zijdelingse opmerkingen over de uitgeverij. Kapteijns (1964) besteedt er zelfs een kort hoofdstukje aan, zoals we gezien hebben in paragraaf 1.2.5. Hij noemt De Gemeenschap een

literaire uitgeverij en memoreert in het geheel niet dat er ook niet-literaire boeken uitgegeven werden.

Helman (1978) besteedt één pagina aan de uitgeverij en ook hij legt de nadruk op de literatuuruitgaven en op de “bijzonder fraaie grafische vorm” ervan.⁵¹²

Het schrijversprentenboek over *De Gemeenschap* (Bijvoet e.a.1986) drukt maar liefst 22 omslagen af van uitgaven van de gelijknamige uitgeverij, maar deze zijn alle geschreven of samengesteld door literaire auteurs.

Ook Sanders (2002) benadrukt het literaire karakter van de uitgeverij en wijst op de open houding naar andersdenkenden. “Het beleid van de uitgeverij was gericht op de vorming van een literair fonds met zowel katholieke als niet-katholieke auteurs.”⁵¹³

In mijn publicatie uit 2004 wordt voor het eerst een complete fondslijst van de uitgeverij gepubliceerd op basis waarvan het beeld van een breed cultureel, levensbeschouwelijk en maatschappelijk fonds naar voren komt. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van het fonds ontbreekt nog in die publicatie.

De andere in hoofdstuk 1 beschreven studies over *De Gemeenschap* besteden nauwelijks of geen aandacht aan de uitgeverij.

7.3 Doelen van de uitgeverij

In het geval van *De Gemeenschap* werd eerst het tijdschrift opgericht en daarna pas de uitgeverij. Dat is een bijzondere volgorde. Meestal is het immers omgekeerd: er is een uitgeverij die, naast boeken, ook een tijdschrift uitgeeft. Het idee om een uitgeverij te starten komt van Albert Kuyle.⁵¹⁴ Over de beleidsuitgangspunten, de doelen en de selectiecriteria van de uitgever weten we helaas niet veel. Het archief van de uitgeverij is verloren gegaan en ook in het privé-archief van Albert Kuyle is weinig over *De Gemeenschap* te vinden. De boeken van het fonds zelf, de catalogi, de prospectussen en ander pr-materiaal geven niet, zoals die wel in het tijdschrift te vinden is, een verantwoording van de achterliggende opvattingen en doelstellingen van het fonds. Toch is er aan de hand van enkele artikelen en brieven van Albert Kuyle, naar aanleiding van de herinneringen van enkele van zijn bentgenoten en natuurlijk op basis van het fonds zelf wel iets over te zeggen.⁵¹⁵

Uitgeverij *De Gemeenschap* is niet opgericht om te reageren op of zich af te zetten tegen andere uitgeverijen, een motief dat, zoals we in hoofdstuk 2.2 gezien hebben, bij de oprichting van het gelijknamige tijdschrift wel aan de orde was.

Albert Kuyle wilde met de uitgeverij de doelstellingen van de katholieke jongeren extra ondersteunen. Hij dacht met zijn uitgeverij de realisering van de culturele, levensbeschouwelijke en politiek-maatschappelijke doelen van het tijdschrift, zoals beschreven in hoofdstuk 2, van een extra dimensie te kunnen voorzien. De relatie tussen tijdschrift en uitgeverij was, zoals we in paragraaf 7.4 zullen zien, wat dat betreft heel hecht. Op basis van dit hoofddoel had Kuyle met het uitgeven van boeken drie subdoelstellingen: het creëren van substantie, het vergroten van prestige en het verwerven van extra inkomsten. Ik licht ze hieronder achtereenvolgens toe.

Het tijdschrift gaf alleen de mogelijkheid voor publicatie van poëzie en verhalend proza van beperkte omvang. Boeken zouden de mogelijkheid bieden om ook langere teksten te publiceren.⁵¹⁶ Kuyle schrijft er zelf het volgende over als hij bij het eerste lustrum terugblijkt op vijf jaar *De Gemeenschap*:

Oorspronkelijk opgezet zonder eenige gedachte aan een “zaak” begon reeds in dat eerste jaar nu en dan zich de behoefte op te dringen aan een apparaat, om ook de meer wijdloopige uitingen van een jongere geest onder de oogen van het publiek te kunnen brengen. Er waren tal van boeken en geschriften, (en wij vermoedden toen reeds dat

dat aantal gestadig toe zou nemen), welke in portefeuille bleven, omdat geen uitgever de moed had en de lust het risico van hun verschijning op zich te nemen.⁵¹⁷

Het tweede subdoel dat hij er mee beoogde, was het tijdschrift meer aanzien te geven om daarmee het aantal abonnees positief te beïnvloeden. Dat laatste was hard nodig, want zoals we eerder gezien hebben, had *De Gemeenschap* op het einde van het eerste jaar nauwelijks tweehonderd abonnees. Net zoals ook auteurs van niet-katholieken huize regelmatig in het tijdschrift publiceerden, gaf Kuyle, om dat aanzien te vergroten, boeken van niet-katholieken uit, bijvoorbeeld van Marsman, Ter Braak, Den Doollaard, Donker, Slauerhoff en De Vries. Aan Eugène de Bock, collega-directeur van de Vlaamse uitgeverij De Sikkel, schreef hij:

Wat die scherp-uitgesproken katholieke richting betreft, ik geef ook werk van Marsman, en andere heidenen uit. Doch geen anti-, of a-katholiek werk, en hopelijk ook geen dingen die ik strijdig vind met geloof en zeden. Grooter beperking maak ik niet.⁵¹⁸

Helman meent dat Kuyle in de doelstelling om het prestige van het tijdschrift te vergroten goed geslaagd is:

Het fonds heeft er niet weinig toe bijgedragen het tijdschrift aanzien te verschaffen; het werd een verlengstuk ervan. Want Kuyle zag ook nog kans de uitgaven aan de man te brengen. Hij deed dit alles zonder voorafgaande opleiding in het uitgeverysvak; zijn goede smaak, zijn inzicht, zijn zin voor avontuur en zijn durf maakten dat hij van stonde af aan slaagde.⁵¹⁹

Het derde subdoel was extra inkomsten genereren, want het uitgeven van *De Gemeenschap* was geen erg winstgevende bezigheid. Het blad gaf hem daarbij de mogelijkheid om gratis reclame voor de uitgeverij te maken. Vanaf de start van de uitgeverij heeft Kuyle via het tijdschrift de verkoop van de boeken proberen te promoten door middel van advertenties die, meestal op de binnenkant en de achterzijde van het omslag, de boeken van uitgeverij De Gemeenschap aanprezen: “Het is voor mij geen spelletje, geen liefhebberij, geen puur idealisme, maar een nuchter zakendoen, een beetje sportief, en met de dichtbijbe bedoeling daar geld mee te verdienen.”⁵²⁰

Albert Helman benadrukt in zijn herinneringen dat het niet zo is dat de oprichters van *De Gemeenschap* allemaal in het bezit waren van pasklare denkbeelden en van een gestructureerde ideologie. Zij hadden hun doelen niet altijd zo scherp voor ogen als wetenschappelijke onderzoekers achteraf wel eens denken. Het waren ook allemaal nog een beetje jonge honden die graag “mooie dingen” wilden maken.⁵²¹ Dat gold volgens hem zeker ook voor Kuyle die een zwak had voor de uitgave van bibliotheek boeken.

Jan Engelman dicht Kuyle in zijn memoires nog een heel andere doelstelling toe: “[...] van den aanvang af was zijn droom en eerzucht een groot katholiek uitgever te worden, een man van macht en invloed, beheerscher van een machtig apparaat.”⁵²² Aangetekend moet hierbij worden dat deze herinneringen door de latere gebeurtenissen subjectief ingekleurd kunnen zijn. De visie van Engelman sluit wel aan bij wat in de onderzoeksliteratuur naar ondernemersdoelstellingen van uitgevers uit die tijd als motieven gezien wordt om een uitgeverij te beginnen: zelfbevestiging en zelfverwezenlijking, streven naar prestige en biologische behoefte aan zekerheid met betrekking tot het levensonderhoud.⁵²³

7.4 Relatie met het tijdschrift

De relatie tussen de uitgeverij en het tijdschrift was een bijzonder hechte, zeker in de eerste en tweede periode tot 1934: “Tussen tijdschrift en uitgeverij (één pot) bestond in die eerste jaren nog de innigste samenwerking.”⁵²⁴ Deze was zowel verankerd in de teksten en de illustraties als in de medewerkers van tijdschrift en uitgeverij.

Veel van de teksten en illustraties die de uitgeverij het licht deed zien, werden (deels) voorgepubliceerd in het tijdschrift. Voorbeelden hiervan uit de begintijd zijn fragmenten van *Zuid-Zuid-West* van Helman, een aantal gedichten uit *Paradise Regained* van Hendrik Marsman en *Sine Nomine* van Jan Engelman of, een paar jaar later, *Bint* en *Knorrende Beesten* van Bordewijk. Ook illustraties die in het tijdschrift reeds afgedrukt waren, werden in het boek opnieuw als illustratie gebruikt, bijvoorbeeld de omslagtekening van Joep Nicolas voor *Lyrisch Labyrint* van Anton van Duinkerken of de pentekeningen van Simon, Eijck, Nicolas en Van Rees bij de gedichten van Jacques Schreurs in *Nis en Nimbus*.

Wat ook regelmatig gebeurde, is dat losse bijlagen bij het tijdschrift, meestal uit de rijk versierde kerstnummers van elke jaargang, als aparte uitgave in het fonds werden opgenomen: bijvoorbeeld de muziekbijlagen van Mengelberg, Andriessen en Lichtveld uit november en december 1925. Het gaat dan om hetzelfde zetsel, dat in een hogere oplage gedrukt wordt. Een deel gaat in het tijdschrift, een ander deel wordt door de uitgever vervolgens van een, meestal simpel, kaftje voorzien en als zelfstandig muziekblad verkocht. Een meer bijzonder voorbeeld is het Lucas-evangelie, waarvan de illustraties, de initialen en het monogram door Jozef Cantré in hout zijn gesneden en dat in rood en zwart vanaf de originele blokken afgedrukt is in een lay-out van Charles Nypels. Oorspronkelijk zat dit als vouwblad vormgegeven kerstevangelie als bijlage bij het decembernummer van 1927. Daarna werd het een zelfstandige uitgave. Een ander voorbeeld is het ‘Kerstlied’ van Charles Eijck, dat in 1931 eerst in zwart-wit afgedrukt werd in het november-decembernummer van *De Gemeenschap* en daarna ook apart uitgegeven werd, maar nu als bibliotheek editie in vijftig genummerde exemplaren, met de hand ingekleurd en gesigneerd door de kunstenaar.

Ook voor wat de medewerkers betreft is er een duidelijke relatie tussen tijdschrift en uitgeverij. Het zijn grotendeels dezelfde auteurs, illustrators en typografen die zowel aan het tijdschrift als aan de boeken meegewerkt hebben. In de volgende hoofdstukken kom ik hier naar aanleiding van mijn onderzoeksresultaten uitvoeriger op terug.

7.5 Oprichters en eerste uitgaven

Oprichters van de uitgeverij zijn Willem Maas en Louis Kuitenbrouwer, die beiden ook bij de oprichting van het tijdschrift betrokken waren. De enige nieuwe naam die bij de oprichting opduikt, is die van de katholieke boekhandelaar Piet van Rossum.⁵²⁵ Louis Kuitenbrouwer is, zoals eerder gezegd, bevriend met hem en heeft hem vanaf het begin bij de plannen voor het tijdschrift betrokken. Maar vooral toen hij een uitgeverij wilde oprichten, had hij hem nodig. Van Rossum was geen literair auteur, vandaar dat hij niet in de redactie zat, maar hij was administratief onderlegd en had de firma Van Rossum achter zich staan die als geldschieter kon optreden in de moeilijke beginfase. Kuyle had immers een startkapitaal nodig voor de eerste investeringen in papier en om de drukkosten te betalen. Het is dan ook niet toevallig dat het Piet van Rossum is, die uitgeverij De Gemeenschap op 15 oktober 1925 laat inschrijven in het handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Utrecht.⁵²⁶ Opgericht als “uitgeverij in den meest ruimen zin” staat erbij vermeld.⁵²⁷ De nieuwe onderneming, die ook als uitgever van het tijdschrift zou optreden, was opgezet als een vennootschap onder firma. In het handelsregister staan drie vennoten vermeld: Willem Maas, Piet van Rossum en Louis Kuitenbrouwer, wiens huisadres Lauwerecht 125 als vestigingsadres genoteerd wordt.

Ook al vindt de formele oprichting van de uitgeverij pas in oktober 1925 plaats, de voorbereidende werkzaamheden voor de uitgeverij moeten al enige tijd eerder zijn gestart, want in november en december van datzelfde jaar verschijnen reeds de eerste vijf publicaties van De Gemeenschap. De eerste uitgave betreft de expressionistische gedichtenbundel *Het Huis* van Marnix Gijsen, in samenwerking met De Sikkel uit Antwerpen uitgegeven. Al vrij snel volgen een boek van pater Terburg, *Het innerlijk leven*, en moderne bladmuziek van Lou Lichtveld, Henk Andriessen en Karel Mengelberg.⁵²⁸ Deze uitgaven illustreren al onmiddellijk de breedte van het fonds.

Op het moment dat de eerste besprekingen in de pers verschijnen, is de man die al het voorbereidende werk gedaan heeft, Albert Kuyle, aan een lange en verre reis begonnen. Eind november vertrekt hij samen met Lou Lichtveld voor een tocht van enkele maanden naar Italië en Noord-Afrika. In een brief die Kuyle op St.-Nicolaasavond vanuit Hotel de Boulevard in Brussel aan zijn familie thuis schrijft, is de eerste week van die reis aardig te volgen. Kuyle en Lichtveld brengen eerst een bezoek aan Otto van Rees op het Klein Kasteel in Deurne, gaan dan naar de St.-Paulusabdij in Oosterhout, en bezoeken daarna familie in Bergen op Zoom en in Schelle, vlakbij Antwerpen. Vanuit Schelle brengen ze de volgende dag een visite aan Karel van den Oever in Antwerpen.⁵²⁹ Speciaal aan zijn broer Henk, die nog thuis woont, schrijft hij:

Karel was heel aardig en gaf me een paar mooie boeken cadeau. We hebben lang en interessant met hem gepraat. Henk, dat Kroniekje moet je maar plaatsen. Ik las de copie en vindt dat hij groot gelijk heeft. Van Karel naar Gijsen. Met hem zijn we in een heel klein kroegje gaan eten. Pas toen hij een glas bier had gedronken kwam hij los. Hij liet ons heel Antwerpen en de prachtige Schelde zien. [...] Nu zijn we vanmorgen naar Dendermonde gespoord en vandaar naar St. Gilles getaxied. Naar Moens. Och, wat was die hartelijk. We hebben bij hem een heerlijke, mooie dag gehad. Zijn vrouw was zoo blij dat we nu eindelijk eens kwamen. Moens is zoo'n echte kameraadschappelijke trouwhartige kerel. Zoo vaderlijk en warm-Roomsch. [...]

Henk, ik stuur hierbij een goed vers dat ik van Moens losmaakte. Laat dat direct nog in het Kerstnummer zetten. 't is te laat om nog de proef aan Moens te sturen. Maar corrigeer het zelf nauwkeurig. Ik hoop dat in Assisië brieven en andere dingen op me liggen te wachten. Ik schrijf hierachter nog even het adres. Henk, schrijf alles van De Gemeenschap hoor en de anderen ook. Ik reken erop hoor! Morgenavond vertrekken we naar Milaan. Daag Allemaal. Jullie Louis.

De reden dat ik dit uitvoerige citaat hier opneem, is niet zozeer de aardige petite histoire over de visites aan hun Vlaamse collega's, maar ik wil vooral aantonen dat, ook al is Albert Kuyle op reis, hij zich vanuit het buitenland intensief met *De Gemeenschap* blijft bemoeien. De vele brieven aan het thuisadres die nog volgen vanuit Ascona, Rome, Napels, Tunis, Hammanlif, Tozeur en Ghardaïa getuigen daar meermalen van.⁵³⁰

Eind juli 1926 zijn de reizigers weer terug in Utrecht. Tijdens hun verblijf van acht maanden in het buitenland is de uitgave van het tijdschrift gewoon doorgedaan. Het is C.Vos die in deze periode de taken van Kuyle als redactiesecretaris waarneemt, maar in dezelfde periode is er geen enkel boek op de markt gekomen. Pas in de tweede helft van 1926 verschijnt weer een nieuwe uitgave. Deze bevat de jeugdherinneringen van Albert Helman aan Suriname en komt uit onder de titel *Zuid-Zuid-West*. Als Kuyle weer terug is in Utrecht, besluit hij dat hij de zaken met de uitgeverij serieus wil gaan aanpakken. Vanaf 1927 verschijnt een stroom van

titels, waarvan *Paradise regained* van Hendrik Marsman de eerste en de meest prestigieuze is. Deze voor Marsman en voor de Nederlandse literatuur zeer belangrijke editie bevat een vrijwel volledige herdruk van *Verzen* en *Penthesileia*, aangevuld met een keuze uit het latere werk. *Paradise regained* verschijnt in een oplage van 325 genummerde exemplaren, voorzien van een modernistisch bandontwerp van Sybold van Ravesteyn.⁵³¹ De verkoop van de bundel wordt een succes. In 1930 verschijnt reeds de derde druk in een oplage van duizend exemplaren, dit keer met een omslagtekening van Otto van Rees. Omdat *Verzen* en *Penthesileia* reeds geruime tijd uitverkocht zijn, is *Paradise regained* gedurende een groot aantal jaren de enig leverbare titel die het publiek laat kennismaken met de veelbesproken poëzie van Hendrik Marsman. Voor de promotie van zijn vitalistische poëzie, waarvan *Paradise Regained* door hem als een afsluiting beschouwd wordt,⁵³² is uitgeverij De Gemeenschap dan ook van groot belang geweest. Het is opmerkelijk dat Jaap Goedegebuure noch in zijn proefschrift uit 1981 over Marsman noch in zijn biografie uit 1999 over hem ingaat op het belang van uitgeverij De Gemeenschap en uitgever Albert Kuyle voor de publicatie van zijn werk.

Ook de eerste meer bibliothele editie ziet in 1927 het licht en het is opnieuw een bundeling van werk van Marsman, drie korte prozateksten dit keer. *De Vliegende Hollander* verschijnt in de Dom-reeks in een oplage van 150 exemplaren met originele houtsneden van Jozef Cantré en in een typografie van Charles Nypels. In de Dom-serie zullen in 1927-1928 nog drie deeltjes van respectievelijk Gerard Bruning, P.H. Ritter en J.C. van Schagen volgen.⁵³³ De Gemeenschap profileerde zich hiermee nadrukkelijk ook als uitgever van bibliothele boeken. Ik kom hier verderop in dit hoofdstuk op terug in het kader van de reeksen die uitgegeven worden.

Belangrijk voor het imago van het fonds is eveneens de publicatie in 1927 van twee uitgaven uit de kring van het *Renouveau Catholique*.⁵³⁴ Van Kuyle en Helman wordt het verslag van hun reis naar Italië en Noord-Afrika gepubliceerd onder de titel *Van Pij en Burnous*. Ook het eerste kinderboek verschijnt nog in datzelfde jaar: *Fiedeldidon* van de Vlaming Hendrik van Tichelen. In de periode tot 1933 zullen nog vier deeltjes van deze sprookjes en vertellingen uitkomen, uitgegeven in samenwerking met De Sikkkel.

Met de genoemde uitgaven zet Kuyle binnen twee jaar een zeer breed en gevarieerd marketingconcept neer: fictie en non-fictie, poëzie, proza en toneel, boeken voor volwassenen en voor kinderen, van katholieke en van niet-katholieke auteurs, nationaal en internationaal, sober en bibliotheel, oorspronkelijk en in vertaling. Het is zo gevarieerd dat de vraag gerechtvaardigd is wat in dit aanbod dan nog de gemeenschappelijke noemer is, zo die er al is. Aan de hand van een meer systematische analyse van de fondsformule in hoofdstuk 8 kom ik in meer concluderende zin op deze vraag terug in hoofdstuk 8.8 punt 2.

7.6 Samenwerking met andere uitgeverijen

De Sikkkel

In de beginjaren van de uitgeverij was Kuyle voor zover ik op basis van de spaarzame correspondentie heb kunnen achterhalen vermoedelijk de enige (gedeeltelijk) betaalde kracht in de uitgeverij. Hij bleef daarnaast als journalist aan *Het Centrum* verbonden. Er waren onvoldoende inkomsten dat hij zich personeel kon permitteren. Hij nam in de praktijk vrijwel alle uitgeverstaken op zich. Hij wierf en selecteerde de manuscripten en redigeerde ze. Hij onderhield de contacten met de auteurs. Hij regelde het inschakelen van de vormgever en de eventuele illustrator. Hij stelde de catalogi samen en schreef zelf de pr-teksten en de prospectussen. Alleen voor de administratie, de boekhouding en de distributie kon hij (bij wijze van een soort van sponsoring in natura) terugvallen op zijn vriend Piet van Rossum en

het personeel van diens boekhandel en uitgeverij. Voor de vormgeving liet Kuyle zich adviseren door Charles Nypels.

De eerste twee jaar van haar bestaan is de uitgeverij gevestigd in een werkplaats van het door vader Kuitenbrouwer gedreven biljartfabriekje 'De Prins' aan het Lauwerecht 125 in Utrecht. Als kantoor en opslagplaats daar te klein worden voor het snel groeiende uitgeverijfonds, verhuist de uitgeverij eind 1927⁵³⁵ naar de Oudegracht 55, naar de eerste verdieping van het monumentale grachtenpand Groot Craenensteyn, waar De Gemeenschap op de door Sybold van Ravesteyn met moderne stalen buismeubels ingerichte eerste verdieping intrekt. Charles Eijck schildert een grote St. Christophorus op de muur van de vergaderkamer van de redactie (la vie spirituelle des Saints!).

De uitgeverij kon zich langzaam eigen personeel veroorloven. "Wij konden nu een eigen kantoor – tezelfdertijd vergaderzaal – en een vaste secretaresse er op na houden, en na verloop van tijd kwam er zelfs een handelsreiziger bij".⁵³⁶

Niettemin blijft het aantal uitgaven tamelijk beperkt en om toch enig volume in het fonds te realiseren, zoekt Kuyle de samenwerking op.

Regelmatig laat De Gemeenschap samen met de Antwerpse uitgeverij De Sikkel boeken verschijnen. De Gemeenschap heeft in totaal 13 uitgaven in een coproductie met De Sikkel op de markt gebracht. De Sikkel geeft begin jaren twintig het avant-gardistische Vlaamse tijdschrift *Ruimte* uit. *Ruimte* is een belangrijke voorloper geweest van *De Gemeenschap*. Een flink aantal medewerkers van *Ruimte*, dat slechts in 1920 en 1921 verschenen is, levert vier jaar later bijdragen aan *De Gemeenschap*: Wies Moens, Marnix Gijsen, Karel van den Oever en Paul van Ostaijen als auteurs, Paul Joostens en vooral Jozef Cantré als illustrators.

Ruimte wordt uitgegeven door de Antwerpenaar Eugène de Bock, die, vanwege zijn activisme ontslagen op de stadsbibliotheek van Antwerpen, in 1919 voor zichzelf begonnen is met uitgeverij De Sikkel. Deze uitgeverij geeft in de loop van de jaren twintig tientallen boeken van Vlaamse expressionisten uit, veelal uitbundig geïllustreerd door Vlaamse houtsnij kunstenaars als Jozef Cantré, Henri van Straten en Frans Masereel. Voor Kuyle vormt dit fonds een voorbeeld van wat hij met De Gemeenschap beoogt. Vanaf het begin van het ontstaan van De Gemeenschap werkt hij dan ook graag met De Sikkel samen. De Bock heeft er op zijn beurt ook belang bij, want hij probeert op deze wijze een deel van de Nederlandse markt te veroveren. *Het Huis* van Marnix Gijsen en een serie van vijf boeken met sprookjes en vertellingen van Hendrik van Tichelen zijn voorbeelden van deze samenwerking, maar de uitgave van het werk van Paul van Ostaijen is ongetwijfeld de belangrijkste.

Paul van Ostaijen verdient in de rij van *Ruimte*-medewerkers - in relatie tot het fonds van De Gemeenschap - aparte aandacht. In 1916 ziet zijn eerste bundel poëzie het licht: *Music-Hall*, een ode aan het danspaleis Wintergarten aan de Meir in Antwerpen, waar Van Ostaijen met zijn vrienden uitgaat.⁵³⁷ Twee jaar later verschijnt zijn tweede bundel *Het Sienjaal*, waarin hij het ideaal van de broederschap van alle mensen verwoordt en waarmee hij de basis legt voor het Vlaamse humanitair-expressionisme. Kort na het verschijnen van *Het Sienjaal* moet ook Van Ostaijen vluchten. Wegens deelname aan een activistische demonstratie wordt hij veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf. Hij wijkt uit naar Berlijn waar hij kennismaat met het dadaïsme. Al snel neemt hij daar afstand van zijn gedichten in *Het Sienjaal*. Sterk beïnvloed door het Duitse expressionisme, dat hij had leren kennen via tijdschriften als *Die Weissen Blätter*, *Die Aktion* en *Der Sturm*, schrijft hij in Berlijn nieuwe gedichten voor *Bezette stad*. Deze bundel, bezorgd door uitgeverij Sienjaal, komt in 1921 uit met constructieve, aan het kubisme verwante, houtsneden van zijn vriend Oscar Jespers.⁵³⁸ In de bundel experimenteert Van Ostaijen met een nieuwe ritmische typografie, een spel van klanken en woorden, een collage-achtige techniek, waarmee hij in de schilderkunst van Dada kennis had gemaakt, o.a. bij Kurt Schwitters. In 1921 keert hij terug naar Antwerpen; zijn

gevangenisstraf wordt hem kwijtgescholden. In Vlaanderen bruist het op dat moment van vernieuwende activiteiten. Alleen in Antwerpen al verschijnen kort na elkaar vier modernistische periodieken: het sociaal georiënteerde, Franstalige *Lumière* in augustus 1919, de Vlaamstalige tijdschriften *Ruimte* en *Het Roode Zeil* in maart 1920 en het eveneens Franstalige *Ça Ira* in april 1920. Ook het Brusselse blad *Sélection* (augustus 1920) blijkt in Antwerpen goed aan te slaan. Toch heeft Van Ostaijen behoefte aan een eigen tijdschrift. *Ruimte* vindt hij niet modern, niet avant-gardistisch genoeg. Het humanitair-expressionisme, waarvoor hij zelf de basis had gelegd, heeft hij door zijn Berlijnse jaren al weer achter zich gelaten. Hij deed forse pogingen om samen met de gebroeders Jaspers en de kunstenaar Paul Joostens een eigen blad met de titel *Sienjaal* op te richten, maar dit mislukte, voornamelijk door onderlinge meningsverschillen. Na een half jaar heen-en-weergeschrijf tussen De Bock en Van Ostaijen gaat hij uiteindelijk toch meewerken aan *Ruimte*.⁵³⁹

Van Ostaijen is op zijn zachtst gezegd geen gemakkelijk man. Er zijn regelmatig ruzies met zijn vrienden en ook met zijn uitgevers ligt hij af en toe overhoop. Veel van zijn poëzie blijft tijdens zijn leven onuitgegeven.

Als Van Ostaijen, die aan tuberculose lijdt, op 18 maart 1928 overlijdt in het sanatorium van Miavoye in de Ardennen, besluiten De Sikkel en De Gemeenschap nog in hetzelfde jaar tot een gezamenlijke uitgave van zijn werk. Eerst verschijnen zijn *Gedichten*, voorzien van een inleiding van zijn vriend Gaston Burssens. Deze editie voorziet in een behoefte, want Van Ostaijens eerste twee bundels waren nooit herdrukt en ze waren daardoor nauwelijks beschikbaar voor het publiek: *Music-Hall* (1916) was door Paul van Ostaijen zelf veroordeeld als “jongelingspoëzie” en *Het Sienjaal* (1918) beschouwde hij “als behorende tot de poëzie van een overwonnen standpunt”, schrijft Burssens in zijn inleiding. *Het Sienjaal* was bovendien voor een groot deel uit de handel genomen vanwege Van Ostaijens veroordeling tot drie maanden gevangenisstraf wegens deelname aan een activistische demonstratie. Zijn latere dichtbundels, *De feesten van angst en pijn* en het *Eerste boek van Schmoll*, waren vóór 1928 zelfs nog nooit in druk verschenen. *Bezette stad* wordt uit de bundeling gehouden omdat het “op zich zelf een niet te verbrokkelen monument vormt, waaruit geen enkel gedicht zou kunnen worden overgenomen zonder uit het kader zijner lokalisering te worden gerukt”, noteert Burssens.

Na *Gedichten* verschijnen eveneens als gezamenlijke uitgave van De Sikkel en De Gemeenschap nog *Krities proza I* en *Krities Proza II* in respectievelijk 1928 en 1931. Grote commerciële successen zijn dat voor De Gemeenschap overigens niet geworden, getuige het feit dat *Krities proza I en II* eind 1941, wanneer het Gemeenschapfonds door uitgeverij Het Spectrum overgenomen wordt, nog met respectievelijk 59 en 89 exemplaren (van een oplage van 525) op de overdrachtslijst staan.⁵⁴⁰ Voor de profilering van De Gemeenschap zijn ze echter van groot belang omdat de uitgeverij, die de publicatie van expressionistische bundels van Gijsen, Slauerhoff en Marsman al op zijn naam had staan, zich met de uitgaven van Van Ostaijen opnieuw presenteert als een belangrijke promotor van de expressionistische poëzie. In de beeldvorming over De Gemeenschap heeft dit aspect tot op heden weinig aandacht gekregen.

Samenwerking met anderen

De overige vormen van samenwerking van De Gemeenschap met een andere uitgeverij zijn alle eenmalig: met Querido wordt in 1938 het *Verzameld Werk* van Marsman in drie delen uitgegeven; andere partners voor de uitgave van een boek zijn Orbis uit Antwerpen, Xaveriana uit Leuven, St. Bernulphus uit Amsterdam en de Studenten Missiebeweging. In totaal is bij twintig van de 143 uitgaven van De Gemeenschap sprake van een coproductie met een andere uitgeverij.

Paul Brand

Een uitgeverij waarmee samenwerking voor de hand had gelegen, maar die nooit tot stand is gekomen, was Paul Brand uit Bussum. Deze uitgever was immers ook katholiek, lag geografisch gezien in de buurt en zijn fondsprofiel overlapte dat van uitgeverij De Gemeenschap gedeeltelijk. Ook al was er geen directe samenwerking, contact was er wel met de redactie van *De Gemeenschap* en met de directie van de uitgeverij, zoals we ook gezien hebben in hoofdstuk 2. Paul Brand was zowel belangrijk vanwege zijn uitgeverij als ook vanwege de politieke en maatschappelijk functies die hij naast zijn baan als uitgever bekleedde.⁵⁴¹

Paul Brand, geboren in 1885 in Den Haag, was van 1900 tot 1906 seminarist op Hageveld, waar hij ook Henri Nelissen, de latere directeur van uitgeverij De Gemeenschap, leerde kennen. Daarna zat hij nog drie jaar in Warmond op het seminarie. Toen hij in 1909 besloot Warmond te verlaten, haalde Henri Nelissen, die al eerder van Hageveld vertrokken was, hem binnen als employé bij de katholieke uitgeverijfirma C.L. van Langenhuysen in Amsterdam. Reeds twee jaar later vestigde Paul Brand zich als zelfstandig uitgever in Bussum, waar hij begon met de uitgave van het damesblad *De Lelie*, een tijdschrift ter bevordering van de emancipatie van de katholieke vrouwenbeweging. Aanvankelijk gaf hij daarnaast vooral liturgische studies uit en mystieke werken, maar vanaf het begin van zijn uitgeverij heeft hij zich ook ingezet voor de vernieuwing van de katholieke romankunst. Hij gaf bijvoorbeeld al vroeg in de jaren tien proza uit van Pieter van der Meer de Walcheren, Marie Koenen, Karel van den Oever, René de Clercq en G.K. Chesterton. Paul Brand werkte veel samen met Van Langenhuysen uit Amsterdam en Gianotten uit Tilburg. In 1917 nam hij zelfs het hele fonds van de firma Van Langenhuysen over. Hierdoor werd zijn handelshuis in één keer de belangrijkste katholieke uitgeverij van ons land.⁵⁴² In 1918 nam hij samen met Boek- en Handelsdrukkerij Helmond het initiatief voor de uitgave van het tijdschrift *De Nieuwe Eeuw*, waarvan hij tot 1921 de uitgever was. Ook voor de promotie van het werk van een aantal van de katholieke jongeren heeft hij veel betekend. Hij was de uitgever van Antoon Coolens eerste succesroman *Kinderen van ons volk* (acht drukken tussen 1928-1934) en *De Schoone Voleinding* (1932). In 1929 nam hij enkele werken van jongere katholieke schrijvers over van drukkerij Gianotten. Zo werd hij ook de uitgever van enkele boeken van de *Roeping*-redacteuren pater M. Molenaar en Gerard Knuvelde. Op deze manier leerde hij ook Anton van Duinkerken kennen, wiens belangrijkste uitgever hij tussen 1929 en 1948 werd, samen met uitgeverij De Gemeenschap, met uitgaven als *Hedendaagse ketterijen*, *Achter de vuurlijn*, *Katholiek verzet*, *Welaan dan, beminde geloovigen*, *Verscheurde christenheid* en andere essaybundels. De derde *Gemeenschap*-auteur die aan aantal boeken bij Paul Brand heeft uitgegeven, is Albert Kuyle. In de periode 1933-1936 verschenen maar liefst zes publicaties waaronder *Harten en brood*, *Weerlicht* en *Jonas*. In dezelfde periode verschenen ook boeken van Henri Ghéon, Jacques Maritain en Paul Claudel, een bewijs temeer dat de verwantschap tussen Paul Brand en De Gemeenschap groot was, niet alleen in persoonlijk opzicht, maar ook op inhoudelijk vlak. Dat blijkt in 1936 ook uit zijn editie *De Spaansche Burgeroorlog. Zijn oorzaken en mogelijke gevolgen* van Dr. Johan Brouwer, een boek dat op de standpuntbepaling van Van Duinkerken over de Spaanse burgeroorlog grote invloed heeft gehad.⁵⁴³

Paul Brand was niet alleen uitgever, maar hij toonde ook een grote maatschappelijke betrokkenheid. Hij was actief in de vakorganisatie van katholieke uitgeverij en boekverkopers. Vanaf 1919 was hij voor de R.K. Staatspartij lid van de gemeenteraad van Bussum. Twee jaar later werd hij benoemd tot wethouder Openbare Werken. In 1924 werd hij tot eerste voorzitter gekozen van de Katholieke Boekverkopers en Uitgeversvereniging St. Jan, een functie die hij tot na de tweede wereldoorlog zou blijven bekleden. In een interview met *De Maasbode* in

1934 bij het tweede lustrum van St. Jan antwoordde hij op een vraag of er veel veranderd was in de laatste tien jaar:

Wij hebben heel lang de moeilijkheid gehad, dat het katholieke publiek weinig las, en als het las, weinig werkelijk goeds. Het interesseerde zich niet voor literatuur, voor kunst, voor intellectuele onderwerpen. Wij waren – laten wij het gerust bekennen – cultureel een heel eind achter. [...] Vooral de laatste tien, vijftien jaren is er echter op dit gebied geweldig veel verbeterd. De mentaliteit van het publiek, zowel als die van de boekhandel, is anders geworden; er is belangstelling gekomen voor het boek en die groeit nog steeds. Ik schrijf dat voor een groot deel toe aan de beweging der jongeren, die, naar het mij voorkomt, de grote stoot gegeven hebben tot het interesse voor het boek bij de katholieken.⁵⁴⁴

Daarna noemt Brand de betekenis van de katholieke universiteit en de belangrijke plaats die de RK Staatpartij heeft ingenomen in de politiek, als factoren die meetellen bij de groei van de belangstelling voor het boek, omdat ze studiezijn hebben opgewekt voor allerlei economische, politiek-maatschappelijke en historische vraagstukken.

“In mijn eerste tijd had ik als katholiek uitgever vrijwel geen introductie bij de andersdenkende boekhandel. Die kocht niet van ons. Ook dit is heel anders geworden: de bestellingen van die kant zijn nu soms groter dan de bestellingen van de katholieken.” Als laatste van de veranderingen noemt hij de keuze die er nu is in het aanbod van goede katholieke auteurs, zowel op literair gebied als op wetenschappelijk terrein, en de erkenning die er gekomen is voor het belang van goede letterkundige kritiek en deskundige besprekingen van studiewerken.

Het is opmerkelijk dat de uitgeverijen van Paul Brand en van De Gemeenschap nooit hebben samengewerkt, terwijl beide toch regelmatig met andere uitgevers samenwerkten, beide katholiek waren, er allerlei persoonlijke relaties waren en deels eenzelfde inspiratie voor het fondsbeleid.

Toch was er ook een groot verschil: Paul Brand was veel meer een katholieke uitgever dan De Gemeenschap in de betekenis dat Brand uitsluitend boeken van katholieke schrijvers en wetenschappers uitgaf. Ook al is deze uitgeverij altijd onafhankelijk gebleven van het bisdom en de RKSP, zij bleef, ook als gevolg van de eigen kerkelijke en politieke opstelling, toch een representant van de gevestigde katholieke orde. De Gemeenschap was weliswaar ook een katholieke uitgeverij, maar stelde zich veel onafhankelijker op en onderzocht veel meer de grenzen van wat binnen de katholieke geloofsgemeenschap nog wel of net niet kon. De Gemeenschap was bovendien een open uitgeverij die ook werk van niet-katholieken uitgaf. De belangrijkste betekenis van Paul Brand is geweest dat hij een behoorlijk aandeel heeft gehad in de geestelijke emancipatie van het katholieke bevolkingsdeel van Nederland. Die rol heeft De Gemeenschap zeker ook gespeeld, maar de belangrijkste betekenis van De Gemeenschap ligt volgens mij veel meer in het doorbreken van het katholieke isolement, deels door de uitgave van boeken van katholieke auteurs die de vensters naar buiten openzetten en vaak een ander geluid lieten horen dan het gangbare en (door de censor) gecontroleerde geluid en deels door de uitgave van boeken van niet-katholieke auteurs die uit eigen overtuiging niet aan de grenzen van het geloof gebonden waren.

Een ander verschil dat naar mijn mening een belangrijke rol gespeeld heeft, is dat De Gemeenschap een modernistisch en ook artistiek verantwoord (soms zelfs bibliofiel) fonds wilde zijn. Dat imago had Brand zeker niet en samenwerking van De Gemeenschap met De Sikkellag in dat opzicht veel meer voor de hand.

7.7 aNti-schUnd

Niet alleen de samenwerking met een andere uitgeverij leidt tot interessante edities, zoals we gezien hebben bij de uitgave van het werk Van Ostaijen, ook de relatie met een tijdschrift kan soms tot een verrassende uitgave leiden.

Tussen *De Vrije Bladen* en *De Gemeenschap* bestaat in de jaren 1925-1930 een voortdurende polemische uitwisseling van standpunten en ideeën, maar eveneens een uitwisseling van medewerkers. Hendrik Marsman, Anthonie Donker, A. den Doollaard, Jan Jacob Slauerhoff, Menno ter Braak⁵⁴⁵, Jan Engelman, Chris de Graaff en Theun de Vries, zij allen werken mee aan beide tijdschriften. En allen hebben zij een of meer boeken uitgegeven bij uitgeverij De Gemeenschap.

In 1928 schrijven leden van beide redacties⁵⁴⁶ een gezamenlijke brochure onder de titel *aNti-schUnd*, een vlammend protest tegen het socialistisch tijdschrift *Nu* (1927-1929) dat onder redactie stond van Israël Querido en A.M. de Jong. Het door De Gemeenschap uitgegeven pamflet wordt verkocht via straatcolportage en beleeft in korte tijd drie drukken. “Als een bom in het litteraire leven viel voor in dit jaar het verschijnen van de beroemd geworden Anti-Nu brochure, waarvan in drie dagen tijds meer dan 3000 exemplaren werden verkocht, goeddeels door de schrijvers zelf die het pamflet in Amsterdam uitventten”, schrijft Kuyle in zijn terugblik op de eerste vijf jaren van *De Gemeenschap*.⁵⁴⁷ Voor de uitgeverij op dat moment een prachtige stunt die ook voor de nodige commotie en publiciteit zorgde. In 1931 verschijnt zelfs nog een vierde druk van de brochure. De aanleiding tot deze gezamenlijke publicatie was gelegen in het feit dat de uitgever van *De Vrije Bladen*, Emmanuel Querido, zijn medewerkers verboden had te reageren op de polemische artikelen in het tijdschrift *Nu*, waar zijn broer Israël Querido redacteur was. Deze vorm van censuur en nepotisme was voor de medewerkers van *De Vrije Bladen*, onder wie Menno ter Braak, Dirk Binnendijk en Kees Kelk, een reden te protesteren samen met o.a. Jan Engelman, Albert Helman en Albert Kuyle. Uitgeverij De Gemeenschap leende zich graag voor de publicatie van dit protest.⁵⁴⁸

7.8 Reeksen

In 1927 start Kuyle met de eerste serie of reeks van boeken. Lisa Kuitert die onderzoek heeft gedaan naar het functioneren van literaire series in het literaire bedrijf tussen respectievelijk 1850 en 1900 (Kuitert 1993) en 1945-1996 (Kuitert 1997) verstaat onder een serie “een groep publicaties die met elkaar verbonden zijn door het feit dat elke publicatie behalve haar eigen hoofdtitel ook een titel heeft die van toepassing is op de groep als geheel”.⁵⁴⁹ Essentieel zijn een serienaam en een beoogde meerdeligheid. Het doel van de uitgever is met een reeks een vast publiek te kweken. In marketingtermen gesproken gaat deze strategie uit van de gedachte dat wanneer eenmaal voor een bepaalde uitgave een marktsegment is bereikt, het aanzienlijk minder moeite kost datzelfde marktsegment te bereiken met nieuwe uitgaven als ze in de dezelfde reeks op de markt gebracht worden. Een serieformule kan zelfs op een bepaald ogenblik voor zo'n klantenbinding zorgen dat de naamsbekendheid van de serie groter wordt dan die van de uitgeverij.⁵⁵⁰ Het voordeel van een reeks is ook dat, wanneer de naam eenmaal goed is, de verkoop bijna vanzelf gaat. Door de uniforme vormgeving die een serie meestal kenmerkt, is de productie ervan ook goedkoper. Een ander voordeel is dat met reeksen een nauwere samenhang aangebracht kan worden in een fonds. Kortom, een succesvolle reeks zorgt voor een herkenbare profilering en voor continuïteit in het bedrijf.

Bij De Sikkel had Kuyle dergelijke reeksen niet gezien, evenmin als bij Charles Nypels. Waarschijnlijk is het fonds van Sander Stols voor hem een voorbeeld geweest. Deze net als Nypels uit Maastricht afkomstige typograaf en uitgever was in 1922 begonnen met zijn eerste bibliotheek reeks *Trajectum ad Mosam*, en hij liet deze reeks, die vrij snel succes had, volgen door de reeks *To the happy few*.⁵⁵¹ Stols had in 1924 ook Kuyles poëziedebuut *Seinen* vormgegeven en een jaar later zijn prozawerk *Zeiltocht*, zodat aangenomen kan worden dat

Kuyle als uitgever en liefhebber van mooie boeken goed op de hoogte was van de uitgaven van Stols. Stols maakte bovendien voor de illustraties van zijn boeken evenals Kuyle soms gebruik van kunstenaars als Henri Jonas, Joep Nicolas en Charles Eijck, zodat hij ook via deze kunstenaars op de hoogte zal zijn geweest van de uitgeverspraktijk van zijn collega en concurrent. Ook al was Stols van geboorte katholiek, aan geloofszaken heeft hij nooit veel gedaan. In 1927 nam hij definitief afstand van het katholicisme. Hoewel er enkele katholieke auteurs in zijn fonds zitten, onder wie Anton van Duinkerken, Bernard Verhoeven, Jan Engelman en Louis de Bourbon, was zijn fondsprofiel zeker niet katholiek. Het vertoont een breed scala van schrijvers waarin niet-katholieke auteurs als Ter Braak, Slauerhoff, Du Perron, Nijhoff, Jany Roland Holst, Jo Otten, Jan Greshoff en Arthur van Schendel de boventoon voeren.

Hoewel er dus zowel wat betreft schrijvers als wat betreft kunstenaars enige overlap in beide fondsen zit, zijn er ook grote verschillen. Waar Kuyle qua vormgeving vaart op het kompas van Nypels die daarbij gebruikmaakt van de door zijn leermeester Sjoerd de Roos ontworpen boekletter de Hollandse Mediaeval, geeft Stols zelf vorm aan zijn boeken en maakt daarbij, na aanvankelijk onder invloed van zijn leermeester Nypels te hebben gestaan, veel gebruik van de typografie van Jan van Krimpen, die graag klassieke letters als de Caslon en de Garamond gebruikt en vanaf 1926 de door hem ontworpen boekletter Lutetia. Waar Kuyle zelf de schrijvers en kunstenaars voor zijn fonds aantrekt en daarbij Engelman soms als intermediair gebruikt, zet Stols vooral Jan Greshoff als bemiddelaar in. Hij haalt zijn auteurs vooral uit de stal van *De Vrije Bladen* en later *Forum*, terwijl Kuyle zijn eigen tijdschrift *De Gemeenschap* heeft als kweekvijver voor zijn boekenfonds. Zowel Nypels als Stols zijn, mede door de geringe belangstelling voor het bibliofiele boek van de Nederlandse boekliefhebbers,⁵⁵² ook actief op de Franse bibliofiele markt. Stols geeft vooral teksten uit van de auteurs die zich concentreerden rondom het driemaandelijks tijdschrift *Commerce*. In de redactie van dit blad zaten Paul Valéry, Léon-Paul Fargue en Valéry Larbaud. Ook André Gide cirkelde rondom deze groep.⁵⁵³ Nypels oriënteerde zich meer op de uitgaven van de Parijse uitgever René-Louis Doyon, voor wiens uitgeverij La Connaissance hij bibliofiele boeken vormgaf van de zestiende-eeuwse Franse dichters Pierre de Ronsard, Joachim du Bellay en Philippe Desportes.

Dom-serie

De eerste reeks die Kuyle op de markt bracht, is de Dom-serie. Hij had de ambitie om zich met deze reeks te profileren als bibliofiele uitgever. De boeken in de reeks zouden zich moeten onderscheiden op kenmerken als papier- en letterkeuze, vormgeving en illustraties. Vanzelfsprekend zou de oplage klein zijn en mocht de omvang van de tekst in verband met de kosten niet te groot zijn. Voor de vormgeving trok Kuyle de typograaf Charles Nypels aan, onder wiens leiding de boekjes ook allemaal gedrukt zijn op de persen van Leiter-Nypels in Maastricht, de drukkerij van diens vader.

Reeds in 1920 had Nypels zijn eerste bibliofiele uitgave het licht doen zien, *Verzen en Fragmenten* van Frits Lousbergh, gedrukt in zwart en blauw met de Hollandsche Mediaeval van zijn leermeester Sjoerd de Roos, in 40 exemplaren op Oud-Hollands van Van Gelder met een houtsnede van Henri Jonas. In de jaren daarna tot 1927 had hij nog ruim dertig bibliofiele uitgaven verzorgd, deels verschenen in het Leiter-Nypelsfonds, deels vormgegeven voor uitgeverij La Connaissance van René-Louis Doyon.⁵⁵⁴ De naam van Nypels was dus reeds behoorlijk gevestigd, toen Kuyle hem als adviseur bij zijn ambitieuze plannen voor de Dom-reeks betrok.

Het eerste boekje dat Kuyle het licht doet zien, is *De Vliegende Hollander*, drie korte prozateksten van Marsman, oorspronkelijk verschenen in *De Vrije Bladen*, gedrukt met de Plantijnletter en met illustraties, vignet en initialen in hout gesneden door Jozef Cantré. Elk

nieuw hoofdstuk begint met een initiaal in zwart, waarna de eerste regel steeds is gedrukt in rood. Nypels kiest voor een vette letter en een groot corps, de tekst krijgt daarmee een krachtige en expressieve uitstraling, die past bij de vitalistische inhoud van het boekje. In hetzelfde jaar nog verschijnt *Rembrandt, de realist*, een essay van Gerard Bruning (oorspronkelijk verschenen in *Roeping*), in rood en zwart gedrukt met de Erasmus Mediaeval van Sjoerd de Roos en voorzien van een in hout gesneden Rembrandt-portret van Jozef Cantré. Het heeft een soberder uitstraling, die beter aansluit bij het informatieve karakter van dit essay. Een jaar later geeft Kuyle het derde deeltje uit: *Litanie* van J.C. van Schagen, een prozagedicht dat eerder was verschenen in *De Gemeenschap*, gedrukt met de Grotiusletter van De Roos en versierd met zes houtsneden in perenlangs van Jozef Cantré. Opvallend is het functionele gebruik van de kleuren rood en zwart, waarbij het rood steeds toegepast wordt op de herhalende regels van de tekst, zodat de indruk van een litanie ook typografisch wordt versterkt.

Het vierde en laatste deeltje, zo zal later blijken, verschijnt eveneens in 1928: *De apologie van den misdadiger*, opnieuw met de Grotius gedrukt in groen en zwart en verlucht met drie illustratieve penseeltekeningen van Charles Eijck. Zij vormen een harmonisch geheel met de strak gestructureerde tekstblokken.

Met betrekking tot de papierkeuze laat Nypels een duidelijke voorkeur zien voor crème getint, geveergeerd papier, dat een warmere uitstraling heeft dan wit papier.

Alle delen werden gedrukt in een oplage van 150, waarvan de I t/m XXX steeds gereserveerd waren voor boekhandel Kemink uit Utrecht en de nummers 100-150 niet in de handel kwamen, maar beschikbaar bleven voor de auteur en de uitgever. Alleen van *Litanie* zijn er 180 gedrukt, omdat ook boekhandel Voorhoeve en Dietrich uit Rotterdam dertig exemplaren gereserveerd had. Met dit soort voorintekeningen van boekhandels kon Kuyle de hoge kosten van deze uitgave financieren.

Prisma-reeks

Met de Prismareeks wilde Kuyle zich profileren als uitgever van essays.

De serie, die uiteindelijk slechts uit drie uitgaven zou bestaan, startte in 1928 met *De lamp van Diogenes* van Hendrik Marsman, een verzameling opstellen over literatuur van tijdgenoten, eerder gepubliceerd in *De Vrije Bladen*. De titel van het boek moet symbolisch opgevat worden: zoals Diogenes op klaarlichte dag met een brandende lamp door Athene liep om mensen te zoeken, zo zoekt Marsman de mens in de dichter en de dichter in de mens. Het boek bevat opstellen over Henriette Roland Holst, Werumeus Buning, Nijhoff, Hendrik de Vries, Slauerhoff, Engelman, Gerard Bruning en over de Franse auteurs Blaise Cendrars, Joseph Delteil en Henri de Montherlant.

In het jaar daarop verscheen *Cinema militans* van Menno ter Braak. Ook al zal dit redactielid van *Forum* later in de jaren dertig de auteur zijn waarmee *De Gemeenschap* het vaakst in botsing komt,⁵⁵⁵ dat neemt niet weg dat hij het halverwege de jaren twintig met een aantal redactieleden van *De Gemeenschap* goed kon vinden. Wat hen het meeste bond, was hun liefde voor de film.

Menno ter Braak, de in 1902 in Eibergen geboren zoon van een arts, van protestanten huize, komt tijdens zijn studie geschiedenis en Nederlandse taal- en letterkunde in Amsterdam halverwege de jaren twintig in contact met de jonge filmer Joris Ivens en met hem en anderen, onder wie de schijver Henrik Scholte en de kunstenaar Charley Toorop, richt hij in 1927 de Filmliga Amsterdam op. Het idee wordt snel overgenomen in Rotterdam en Utrecht en reeds in september 1927 wordt in Amsterdam De Nederlandsche Filmliga als overkoepelende organisatie opgericht, waarvan Scholte voorzitter en Ter Braak secretaris-penningmeester wordt.⁵⁵⁶ De Filmliga streeft naar erkenning van de film als serieus medium in de kunst en vertoont met name Europese avantgarde-films en uit Rusland geïmporteerde experimentele

films om dat doel te bereiken. Ter Braak speelt regelmatig piano als begeleiding van deze stomme films, waarvan ‘Pantserkruiser Potemkin’ van Eisenstein en ‘Metropolis’ van Fritz Lang bekende voorbeelden zijn. Ook in de gelederen van *De Gemeenschap* vindt de Filmliga veel weerklink, met name bij Albert Kuyle, die net als Ter Braak films op de piano begeleidt en bij Sybold van Ravesteyn, die samen met Ter Braak in het bestuur van de Amsterdamse Filmliga zit. Van 1927 tot 1931 is Van Ravesteyn tevens voorzitter van de afdeling Utrecht, waar ook Albert Kuyle in het bestuur zit, die het nieuwe medium film een warm hart toedraagt. Hij is als scenarioschrijver bij Studio Hinfilm betrokken. Deze contacten bewerkstelligen dat uitgeverij De Gemeenschap in 1928 het boek *Cinema Militans* uitgeeft - het debuut van Ter Braak - waarin hij een pleidooi houdt voor de film als aparte kunstvorm. De bundel met opstellen over en besprekingen van films uit de jaren twintig is geïllustreerd met foto's, filmstroken en stills van o.a. Germaine Krull en Joris Ivens, en met foto's uit het beroemde boek *Malerei, Photographie, Film* van Moholy-Nagy en uit het intrigerende cinépoème ‘Emak Bakia’ van Man Ray.

In ‘Maandbericht van de uitgeverij De Gemeenschap’, nummer 1 van oktober 1928⁵⁵⁷, schrijft uitgever Albert Kuyle: “In de Prismareeks stellen wij ons voor, na de twee thans te verschijnen deelen, verdere belangrijke essays en critieken bijeen te brengen die door hun critische of leidende waarde richtinggevend en oriënteerend kunnen werken. In deze reeks zullen successievelijk nog een aantal essaybundels van de bekendste en begaafde critici van ons land verschijnen. Reeds zijn wij in onderhandeling over essays van Anton van Duinkerken, Jan Engelman, Lou Lichtveld en anderen.”

Van dit ambitieuze plan komt niet veel terecht. Het derde en laatste deel in deze serie verscheen in 1931: *De zilveren spiegel* van Bernard Verhoeven, een bundel letterkundige essays die eerder verschenen in de rubriek ‘Litteratuur en leven’ van *Het Centrum*, in het tijdschrift *De Witte Mier*,⁵⁵⁸ in *De Tijd* en in *De Nieuwe Eeuw*. De opstellen gaan voor het grootste deel over de wat oudere auteurs als Van Deyssel, Alberdingk Thijm, Leopold, Verwey, Van Eeden, Israël Querido, Jacob Israël de Haan, Werumeus Buning, Jacqueline van der Waals, Karel van de Woestijne, Herman Teirlinck, Felix Timmermans en Karel van den Oever. Het motto van de bundel luidt: “Het Leven is belangrijker dan de Kunst, en de Kunst alleen in zooverre van belang, als zij het Leven weerspiegelt”, een motto dat niet alleen voor dit boek geldt, maar voor het hele fonds van De Gemeenschap.

Wingerdreks

In 1929 startte Kuyle een nieuwe reeks die bedoeld was om het verhalende proza de kans te geven zich te bewijzen. “De Wingerdreks zal een creatieve reeks zijn, en voornamelijk bestaan uit door onze jongere schrijvers te publiceeren romans en novellen. Een serie prozaboeken dus waarvoor we ons reeds het recht van uitgave verwierven van de belangrijkste en begaafde van onze nieuwe prozaïsten”, schrijft Kuyle in het eerder genoemde ‘Maandbericht van de uitgeverij’ van oktober 1928. Niet zonder eigendunk, want als eerste deel in de serie kwam een paar maanden later een bundel van Kuyle zelf uit met de titel *De Bries*. Het boek bevat zes short stories in de nieuw zakelijke stijl waarmee Kuyle probeerde het proza in Nederland te vernieuwen. Mogelijk was de serie in het bijzonder bedoeld voor het proza van de Nieuwe Zakelijkheid, want nog in hetzelfde jaar verscheen het tweede boek in de reeks, in dezelfde stijl geschreven: Marsmans verhalenbundel *De vijf vingers*, voorzien van vijf pentekeningen van de Maastrichtse kunstenaar Henri Jonas. Nieuw zakelijk proza, waarvoor Marsman in een programmatisch artikel in *De Vrije Bladen* – hij was in 1929 weer tot de redactie toegetreden - de uitgangspunten formuleerde⁵⁵⁹: “Het nieuwe proza zal opnieuw verhalend en feitelijk zijn, en zijn moderniteit onopzettelijk ontleenen aan zijn schrijvers, die door de hardheid en de fantastiek van den tijd zijn bewogen.” In Nederland ziet hij op dat moment maar twee auteurs die aan zijn normen voldoen: Albert Kuyle en

Albert Helman. De reeks heeft maar twee uitgaven gekend. Een derde deel wordt wel aangekondigd, nl. de uitgave *Ondergangen* van Albert Helman.⁵⁶⁰ Waarom dit deel nooit is verschenen, is onbekend. Evenmin is mij bekend waarom de serie niet gecontinueerd is. Dat had gemakkelijk gekund, want in hetzelfde jaar verschijnt bij uitgeverij De Gemeenschap van Helman *Hart zonder land*, ook een verhalenbundel in nieuw zakelijke stijl. Begin jaren dertig brengt De Gemeenschap nog een flink aantal andere boeken van de Nieuwe Zakelijkheid op de markt, waaronder het verhalend proza van Bordewijk en Revis.

Kuyle zorgde ervoor dat de drie reeksen een herkenbare vormgeving kregen. Zelfde formaat, zelfde papierkeuze en meestal gedrukt met hetzelfde lettertype. De drie ontwerpen hadden een verschillend, maar binnen de reeks gelijk, vignet van Jozef Cantré op de band of het omslag, soms nog herhaald op de titelpagina. Alleen de Prismareeks kende ook een duurdere, in linnen gebonden versie met een door Sybold van Ravesteyn getekend prisma als illustratie op de band.

Andere reeksen

Het is opvallend dat er nooit een reeks met poëzie is verschenen, althans niet onder een bepaalde serietitel. De uitgever had dat gemakkelijk kunnen doen. In 1928 verschenen kort na elkaar *Oost-Azië* van Ravenswood (=Slauerhoff), *De Wilde Vaart* van Den Doolaard en *De Reiziger* van Ten Berge in een vrijwel identieke vormgeving. In het al eerder genoemde ‘Maandbericht van de uitgeverij’ noemt Kuyle de eerste en de tweede titel ook als delen “in onze Poëzie-uitgavenreeks”, maar een titel heeft deze reeks nooit gekregen. In 1930 verschenen eveneens drie bundels met gedichten van Theun de Vries, Jan Engelman en Hendrik Marsman (respectievelijk *Westersche Nachten*, *Sine Nomine* en *Witte Vrouwen*) in precies hetzelfde formaat en vrijwel identieke vormgeving.⁵⁶¹ Kennelijk brachten de reeksen commercieel niet op wat Kuyle ervan verwacht had, anders zou hij ook de poëzie ongetwijfeld als uitgavenserie op de markt gebracht hebben. Het gebrek aan commercieel succes zal er waarschijnlijk ook de oorzaak van zijn dat geen van de reeksen een lang leven beschoren was.

Wel verscheen tussen 1927 en 1933 nog een serie van vijf delen met sprookjes en vertellingen van de Vlaamse schrijver Hendrik van Tichelen. Maar dit betreft toch minder een reeks zoals in de inleiding van deze paragraaf bedoeld, omdat de delen alle van dezelfde auteur zijn. Tussen 1938 en 1941 verscheen nog de kerkmuziekreeks, een serie boekjes die bedoeld was om de kerkmuzikale praktijk te bevorderen. In tegenstelling tot de andere reeksen weten we bij deze serie boekjes op basis van catalogi en prospectussen precies welke deeltjes de uitgever van plan was te laten verschijnen. Van de tien met naam en toenaam geplande deeltjes zijn er uiteindelijk 6 verschenen, waarvan één dubbelnummer. Het uitbreken van de oorlog maakte een einde aan de uitgave.⁵⁶²

Hetzelfde overkomt de serie *Kleutertjesleven* met foto’s uit het kleuterleven die een duidelijk opvoedkundige bedoeling hebben. Van de beoogde zes deeltjes zijn er slechts twee verschenen.

Met de sprookjes en vertellingen, de kerkmuziekboekjes en de fotoboeken over het kleuterleven profileerde uitgeverij De Gemeenschap zich ook in zijn reeksen als een breed cultureel en algemeen maatschappelijk fonds dat niet alleen literatuur uitgaf, maar ook bijvoorbeeld kinderboeken, muziek en pedagogiek.

7.9 Discussie en polemiek: de brochures

Met de uitgave van *aNti-schUnd* ontdekte Kuyle een nieuwe manier om de doelstellingen van de uitgeverij te verwezenlijken. De brochure bleek namelijk een uitstekend middel om de brede levensbeschouwelijke en politiek-maatschappelijke profilering gestalte te geven, een

inhoudelijke discussie te entameren en tegelijkertijd te zorgen voor extra inkomsten voor de uitgeverij en voor extra publiciteit voor het tijdschrift.

In 1930 verschijnt in korte tijd een stroom brochures die allemaal over politiek-maatschappelijke onderwerpen gaan die eerst al (gedeeltelijk) in het tijdschrift voorgepubliceerd zijn. Behalve de eerder on hoofdstuk 2.6 besproken brochure *De droom van Nolens en de gevolgen* verschijnen dat jaar *Hagel en vuur*, *Wij en de politiek* en *Het keerpunt in het maatschappelijk leven*.

In het door Jan Engelman samengestelde *Hagel en vuur* wordt een groot aantal artikelen uit *De Gemeenschap* en reacties daarop uit o.a. *De Nieuwe Eeuw*, *Roeping* en *De Tijd* gebundeld rondom het onderwerp ‘katholieke jongeren en de politiek’. Het is meer een polemisch pamflet dan een serieuze bespreking van het onderwerp, dat vooral opvalt doordat Kuyle met veel uitgeversinstinct op het omslag het portret van Nolens tussen de koppen van Lenin en Mussolini laat plaatsen.

In *Wij en de politiek* zet Anton van Duinkerken uiteen wat de jong-katholieke dichters verwachten van de politiek en wat de politiek van deze dichters kan verwachten. “Dichters zien dikwijls scherp den nood van het volk, welks gevoelens zij weerkaatsen.” Zij wijzen de politiek op inconsequenties, onredelijke besluiten en onrechtvaardige voorstellen. Van de katholieke politici verwachten zij geen compromissen, geen beginselloosheid, maar geestdrift, standvastigheid en “hart en vurigheid” voor de katholieke zaak.

Willem Pompe gaat in *Het keerpunt in het maatschappelijk leven* in op de tegenstelling tussen communisme en socialisme aan de ene kant en liberalisme en kapitalisme aan de andere kant. Hij verwerpt beide ideologieën en pleit voor een eigen koers van het katholicisme en formuleert de belangrijkste punten van het programma.⁵⁶³ Kernzinnen en -woorden daaruit zijn: productiemiddelen moeten niet in handen van de gemeenschap zijn, nog minder in handen van monopolisten, maar ter beschikking staan van de producent zelf; vrijheid, niet om anderen uit te buiten, maar vrijheid, gebonden door samenwerking; een belangrijke plaats voor huwelijk en gezin; uitdragen van geloof in God en de kerk; een sociale en rechtvaardige samenleving; gebruikmaken van de mogelijkheden van de moderne techniek; samenwerking gericht “op vreedzaam samenleven van de verschillende klassen, elk in haar eigen functie, op den grondslag van rechtvaardigheid en naastenliefde”.

In 1931 wordt naar aanleiding van discussies in katholieke kring over de economische en sociale inrichting van de maatschappij een studieclub opgericht die zich ten doel stelt de sociale en economische verschijnselen te bestuderen met als richtlijn de katholieke leer en moraal. In de studieclub, die onder voorzitterschap staat van de Amsterdamse advocaat Piet Witteman,⁵⁶⁴ hebben o.a. zitting de schrijvers Anton van Duinkerken, Gerard Knuvelder en Willem Nieuwenhuis, de jurist Willem Pompe, de theoloog J.B. Kors, de progressieve Helmondse wethouder Jos van Wel, de architect Marinus Jan Granpré Molière en de arts Theo Schlichting. De besprekingen in deze studieclub over het onderwerp ‘Fabrieksarbeid voor vrouwen en meisjes’ leveren een rapport op, geschreven door Gerard Knuvelder, dat *De Gemeenschap* in 1931 uitgeeft met dezelfde titel. Hoewel de studieclub tot de conclusie komt dat ze fabrieksarbeid niet wil verbieden, want het is “in abstracto geen kwaad”, wordt werken in de fabriek toch afgewezen omdat het geen geschikte voorbereiding is op het huwelijk en het moederschap.

Vanaf 1931 verschijnt in *De Gemeenschap* een aantal artikelen over nationalisme. Ook twee brochures worden aan dit onderwerp gewijd: *Missie en nationalisme* uit 1932 en *Nationaal en Sociaal* uit 1933. In paragraaf 4.5.3 ‘Internationale oriëntatie’ onder het kopje ‘Periode 1931-1933’ heb ik al iets geschreven over de artikelen in het tijdschrift en de brochure *Nationaal en Sociaal* van Willem Pompe. De brochure *Missie en Nationalisme* probeert de in de ogen van de auteurs schijnbare tegenstelling tussen missie (het verbreiden van het katholieke geloof,

ook buiten de landsgrenzen naar alle volkeren) en nationalisme (“een rechtmatige, goed geordende liefde tot het eigen volk”) te overbruggen.

In 1937 ten slotte verschijnen twee brochures over het opkomend nationaal-socialisme en het fascisme. In *Wordt Nederland een tweede Spanje?* vraagt Van Duinkerken zich af of de NSB erin zal slagen van Nederland een tweede Duitsland te maken. Vanuit een vergelijking met de situatie in Spanje, waarschuwt hij tegen de “despotische alleenheerscher” Hitler. Hij pleit ervoor dat elke Nederlander zijn persoonlijke verantwoordelijkheid neemt om te voorkomen dat Mussert en de NSB aan de macht komen. Het behoud van onze cultuur is afhankelijk van de drie beginselen vrijheid, rechtvaardigheid en liefde, zo schrijft hij. Niet Mussert zorgt voor een tweede Spanje, maar wij zelf als wij ons in ons persoonlijk leven niet door deze beginselen laten leiden.

José Maria de Semprun Y Gurrea, zaakgelastigde te Den Haag van de Spaanse republikeinse regering, schrijft de brochure *Een katholiek Spanjaard over Spanje*. Het is een overduidelijk op de katholieke doelgroep geschreven boekje, want de auteur legt vooral uit dat de wettig gekozen Volksfront-regering onder leiding van president Azana niet zo anti-godsdiens en anti-kerk is als de “rebellens” van Franco iedereen willen doen geloven. Hij benadrukt dat er ook vele vooraanstaande katholieken zijn die de Volksfront-regering steunen. Daarna analyseert hij uitgebreid hoe het komt dat de katholieke kerk in Spanje en ook daarbuiten toch “de militaire en fascistische opstandelingen” onder leiding van generaal Franco steunt. In zijn analyse vertegenwoordigen de rebellen de economische bovenlaag van Spanje, die geringschattend neerkijkt op de arbeidersklasse. Hij constateert een breuk tussen de katholieke bourgeoisie en het volk. De kerk als instituut heeft het laten afweten door slechte scholing en vorming in de ware beginselen van het geloof. De kerk is vergeten waar het echt om gaat: rechtvaardigheid en liefde. De Semprun Y Gurrea eindigt zijn betoog met een persoonlijke getuigenis: hij heeft voor het volk gekozen. “Het volk dat hongert naar brood en bovenal dorst naar rechtvaardigheid, dat verlangen heeft, misschien verborgen onder de razernij van zijn losbarstende woede, naar een beetje liefde en begrip.”

7.10 Financiële problemen

Zoals ik eerder al schreef, was de uitgeverij ook opgezet om extra geld in het laatje te brengen. Dat lukt echter nauwelijks. Gedurende haar hele bestaan heeft de uitgeverij financiële problemen gekend.⁵⁶⁵

Albert Kuyle, tot 1 januari 1928 al officieus directeur van de uitgeverij en daarna officieel, is heel handig in het verkrijgen van financiën, maar ook erg slordig in de besteding en de verantwoording van de uitgaven. Een mooi voorbeeld hoe Kuyle drukkers om zijn vinger kon winden, vormt een citaat uit een briefje aan Charles Nypels van 31 oktober 1924. Let wel, Kuyle is dan pas twintig jaar en kent Nypels nog nauwelijks:

Hierbij gaat de tekst van briefpapier en enveloppen. Weest u nu eens lief, en druk ze op het papier van Uw particuliere stukken. Coupon-Bond, is het niet? De letter (Grotius of Erasmus M.?) moet U kiezen, en breng nu eens een offer aan De Gemeenschap, door een mooie rood-zwarte kop te maken, voor de opgegeven prijs van fl.35 samen. Ja? Dan verdient U natuurlijk zeker geen cent, maar wordt U gezegend in onze harten.⁵⁶⁶

Ondanks een sterke groei van de verkoop vanaf het derde jaar en het feit dat er eind 1929 15.000 boeken verkocht waren, klaagt Kuyle voortdurend over lage verkoopcijfers en over de matige interesse van het (katholieke) koperspubliek.⁵⁶⁷ De lezers van *De Gemeenschap* voegt hij in december 1929 op de van hem bekende directe wijze toe:

Omdat die belangstelling ons nog altijd niet in staat stelt onze schrijvers een honorarium te betalen, dat U zeker zou vorderen wanneer U schreef. Omdat verreweg het grootste aantal van de door ons uitgegeven boeken, en dat zijn er teveel om in dit verband op te noemen, wordt gekocht en gelezen door niet-katholieken. Elke maand eischt de een of ander van ons meer creatief werk, maar de paar dozijn boeken van jongere Katholieke schrijvers, welke in de vijf Gemeenschapsjaren bij ons verschenen, worden nog niet verkocht in een tienmaal verlangzaam tempo van onze modeschrijvers en prul-romanciers.⁵⁶⁸

Zowel drukkerij Het Centrum die het maandblad in de eerste periode drukte, als de auteurs die volgens afspraak eigenlijk 2 gulden per tijdschriftpagina moesten ontvangen, maar dat lang niet altijd kregen, tolereerden lange tijd Kuyle's slordigheid in geldzaken.⁵⁶⁹

Vanaf het begin verleende Leiter-Nypels, die veel van de boeken voor De Gemeenschap drukte, een royaal krediet. Door de tegenvallende verkoop kon Kuyle meestal de facturen niet betalen zodat de schuld behoorlijk opliep. Doordat Nypels op zijn beurt vaak erg traag was met het uitleveren van de boeken, werden de financiële problemen voor de uitgeverij alleen maar groter. De eindeloze vertragingen brengen Kuyle soms tot wanhoop getuige het volgende citaat uit een brief aan Nypels van 10 mei 1928.⁵⁷⁰

Als ik nu maar de Reiziger en de Beatrijs had. Schrijf je me nu direct even hoe het ermee zit? Alle boekhandelaren denken dat hun collega's ze al hebben gehad, en zij vergeten zijn. Heel de oplage is verkocht, hetgeen beteekent dat ik anders een vierhonderd gulden zou beuren die ik zoo uitstekend zou kunnen gebruiken. Charles, vriend, redder, drukker der drukkers, red me, en stuur mijn boeken op met de snelste gelegenheid. [...] Ik vind het toch al zo ellendig dat ik de rekening van jullie onbetaald heb moeten laten retour gaan, want ik zie al het gezicht voor me waarmee je oude heer jou aan gaat zien, en jij krijgt dan als loon voor alles wat je voor ons doet, nog herrie en een zuur gezicht.

Eind jaren twintig zijn de schulden aan drukkerij Leiter-Nypels, die zelf ook in een penibele financiële situatie terecht is gekomen, zo hoog opgelopen dat de samenwerking met De Gemeenschap onder druk komt te staan. George Nypels, een broer van Charles die door zijn vader in het bedrijf is gehaald om op orde op zaken te stellen, herinnert zich in 1977⁵⁷¹:

De jong-katholieke litteraire vriendjes van Charles, die met hun *Gemeenschap* de klerikale bonzen van toen de stuipen op het lijf joegen met hun tijdschrift en uitgaven, bleken de firma al ruim zeven mille schuldig. Er werd een afbetalingsregeling getroffen en er kwam een controle op het aannemen van verdere opdrachten. Waarna ik te Utrecht gerangschikt werd onder de vuile bourgeois, die jeugdige idealisten en hervormers dwars zitten.

Ook bij Het Centrum, waar het tijdschrift van de persen rolt, zijn er zoveel rekeningen onbetaald gebleven dat de samenwerking met De Gemeenschap opgezegd wordt. De situatie wordt onhoudbaar; er moet wat gebeuren. De Gemeenschap moet uitzien naar een nieuwe drukker en vindt die in Utrecht bij de drukkerij van de katholieke arbeidersbeweging Lumax⁵⁷², die onder leiding staat van Andries Oosterbaan. Bovendien wordt op 21 augustus 1930 Stichting De Gemeenschap opgericht, die via uitgifte van obligatieleningen geld bijeenbrengt. Deze Stichting steunt de uitgeverij en neemt haar op 31 december 1931 zelfs over. De bestaande vennootschap onder firma wordt gelijktijdig ontbonden. Dit is een belangrijke gebeurtenis in het kader van de machtsverhoudingen in de uitgeverij, want vanaf

dat moment is Kuyle alleen nog directeur en geen eigenaar meer. Het bestuur bestaat uit Willem Pompe als voorzitter, René Radermacher Schorer als secretaris en Andries Oosterbaan als penningmeester. Als leden (commissarissen) worden benoemd Sybold van Ravesteyn, Stefan van Schaik, Willem Maas en Leo Brom.⁵⁷³ Het bestuur slaagt erin voor 30.000 gulden aan obligatieleningen uit te zetten tegen 3,5% rente. Slechts twee intekenaren voor een obligatie van 1000 gulden zijn bekend: Otto van Rees die geld geërfd had na het overlijden van zijn vader en de Bilthovense uitgever en boekhandelaar Henri Nelissen.⁵⁷⁴ Maar ook in de jaren na deze reorganisatie blijft De Gemeenschap met verlies draaien ondanks de publicatie van enkele voor de Nederlandse literatuur belangrijke uitgaven. In 1930 verschijnt bijvoorbeeld *Lyrisch Labyrinth* van Anton van Duinkerken. Hierin wordt zijn debuut *Onder Gods ogen* opgenomen, zodat deze bundel een compleet beeld geeft van zijn poëzie tot dan toe. Van Jan Engelman verschijnt *Sine nomine*, met daarin een aantal gedichten die inmiddels tot de canon van de Nederlandse poëzie zijn gaan behoren, zoals ‘Vera Janacopoulos’, ‘Arne Borg’ en ‘En rade’. Van Marsman ziet *Witte vrouwen* het licht en van Theun de Vries *Westerse nachten*, waarvoor hij de Dom-prijs ontvangt. In 1931 wordt *Blokken* van F. Bordewijk gepubliceerd, in de jaren daarna gevolgd door de uitgave van *Knorrende beesten* en *Bint*. Al deze boeken worden met veel aandacht voor de typografische vormgeving uitgegeven. Kuyle geeft meer geld uit dan er binnenkomt, want geen enkele van de genoemde boeken krijgt meer dan één druk en veel exemplaren blijven onverkocht. Meer dan eens kunnen de rekeningen van drukkerij Lumax niet betaald worden.⁵⁷⁵ Per 1 november 1932 neemt Albert Kuyle ontslag als directeur, officieel om zich meer met literatuur en film bezig te kunnen houden,⁵⁷⁶ in werkelijkheid omdat hij de financiën van De Gemeenschap niet op orde krijgt.⁵⁷⁷ Hij wordt opgevolgd door Cornelis Vos (1891-1955). Ook Vos slaagt er niet in van De Gemeenschap een commercieel succes te maken. Hij is van origine een journalist en geen uitgever en zijn zakelijk talent blijkt niet groot. Hij heeft een weinig voortvarend karakter wat geïllustreerd wordt door zijn stopwoordje ‘later’. Bovendien heeft hij last van een slepende kwaal die hem in zijn mobiliteit beperkt.⁵⁷⁸ Daar komt nog bij dat hij te maken krijgt met conflicten in de redactie van het tijdschrift, die zoveel energie vergen dat er in 1934 en 1935 nauwelijks een boek verschijnt.⁵⁷⁹ De Kuitenbrouwers hebben een flink aantal abonnees meegenomen naar *De Nieuwe Gemeenschap*, dus ook op de inkomsten van het tijdschrift moet ingeleverd worden. De financiële situatie is niet langer houdbaar en het bestuur van de Stichting ziet zich genoodzaakt een ingrijpend besluit te nemen: vanaf 8 november 1935 draagt het de zakelijke leiding over aan Henri Nelissen die acht maanden eerder Oosterbaan reeds als penningmeester in het Stichtingsbestuur opgevolgd was. Vos blijft aan als artistiek directeur.

7.11 De periode Nelissen-Vos

Het bestuur hoopt dat Henri Nelissen (1885-1957) als succesrijk uitgever ook van De Gemeenschap een winstgevend bedrijf kan maken. Nelissen had bij uitgeverij C.L. van Langenhuysen in Amsterdam en bij uitgeverij Neerlandia in Utrecht veel ervaring opgedaan. In 1922 was hij voor zichzelf begonnen en was hij erin geslaagd van uitgeverij Nelissen in Bilthoven een succesvol bedrijf te maken. Bovendien was hij directeur van Roman-, Boek en Kunsthandel Nelissen in Amsterdam. Hij bewoog zich dus zowel op het gebied van de productie als de distributie van het boek, een fenomeen dat in de negentiende eeuw heel gewoon was, maar in de twintigste eeuw steeds minder voorkwam.⁵⁸⁰ Henri Nelissen hield veel van moderne kunst.⁵⁸¹ Zijn huis was versierd met glas-in-loodramen van de Utrechtse glazenier Willem Mengelberg. Hij bezat verschillende schilderijen van Matthieu Wiegman,⁵⁸² met wie hij al bevriend was sinds zijn Amsterdamse tijd. In de woning hingen verder o.a. een houtskooltekening van Jaap (frère Francois) Mes⁵⁸³, verschillende penseeltekeningen van Charles Eijck en diverse werken van Cor de Wolff⁵⁸⁴, die hij

persoonlijk kende en die ook een ex libris voor zijn boekerij ontwierp. Een groot literatuurlijfhebber was Henri Nelissen niet, ook al stond zijn huis vol met boeken.⁵⁸⁵ Zijn belangstelling ging meer uit naar geschiedenis, religie en politiek-maatschappelijke onderwerpen.

Tot zijn vriendenkring behoorden behalve Wiegman, Mengelberg, Meekel en De Wolff ook de katholieke politicus en vakbondsman Jos Serrarens⁵⁸⁶ en de publicist en wetenschapper Henne Hahn, die voor het nationaal-socialisme uit zijn vaderland gevlucht was en via bemiddeling van Serrarens begin 1939 in Bilthoven terechtkwam.⁵⁸⁷ Ook de uitgevers Paul Brand en J.H. Gottmer behoorden tot zijn persoonlijke netwerk.

Henri Nelissen was een bijzonder gelovige en kerkelijke man. Door de plaatselijke bevolking werd hij vanwege zijn netwerk, zijn geld en zijn invloed wel “De paus van Bilthoven” genoemd. Hij was actief lid van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand, de plaatselijke parochiekerk, voor de bouw waarvan hij zich als penningmeester van het kerkbestuur begin jaren twintig enorm ingezet heeft.

Als Henri Nelissen per 1 november 1935 de zakelijke leiding over uitgeverij De Gemeenschap krijgt, begint hij onmiddellijk met een grootscheepse reorganisatie. Hij sluit het kantoor in Utrecht en voegt het samen met zijn eigen kantoor in Bilthoven. Tot dat moment was nauwelijks sprake geweest van een professionele organisatie. Vanaf de samenwerking met Nelissen waren er voor het eerst meerdere mensen in dienst en was er sprake van verschillende afdelingen. Vos was verantwoordelijk voor de productie van het tijdschrift en voor de contacten met de auteurs van het fonds en met de redactie van het tijdschrift. Nelissen was de zakelijk directeur, verantwoordelijk voor de financiën en de contracten.⁵⁸⁸ Verder waren er nog vier mensen in dienst: een redacteur, een vertegenwoordiger/literair agent, een administrateur/boekhouder en een directiesecretaresse. Ondanks de forse besparing die deze reorganisatie oplevert, blijft de financiële situatie van de uitgeverij zorgelijk. Dit komt vooral door de economische recessie die ook in de tweede helft van de jaren dertig voortduurt.⁵⁸⁹ Het feit dat de beide directeuren niet erg goed met elkaar kunnen opschieten en een verschillende visie hebben op het uitgeversvak, doet eveneens geen goed aan de ontwikkeling van een sterk bedrijf. Vos is vooral geïnteresseerd in het tijdschrift en in het uitgeven van literaire boeken, terwijl Nelissen veel meer de ambitie heeft om van De Gemeenschap een modern katholiek en maatschappelijk actueel fonds te maken. Doordat ook de karakters van de aimabele, maar niet erg doortastende Vos en de zakelijke en gedreven Nelissen erg van elkaar verschillen, zijn er over en weer voortdurend irritaties. Hierbij kan aangetekend worden dat de formele positie van Nelissen veel sterker is dan die van Vos: Nelissen is immers niet alleen zakelijk directeur, maar ook penningmeester van het Stichtingsbestuur en (via de obligatielening) aandeelhouder van het bedrijf.

Met de redactieleden van het tijdschrift heeft Nelissen nauwelijks contact. In de taakverdeling laat hij dit werk aan Vos over. De sterke binding tussen tijdschrift en uitgeverij uit de begintijd bestaat niet meer. Een duidelijk bewijs hiervoor is dat de meeste redactieleden in de tweede helft van de jaren dertig hun boeken bij andere uitgevers onderbrengen. Antoon Coolen, toch redacteur van het tijdschrift, heeft zelfs nooit iets bij De Gemeenschap laten verschijnen. Voor de uitgeverij is dat, financieel gezien, jammer, want hij is, bijvoorbeeld met zijn bij Nijgh en Van Ditmar uitgegeven roman *Dorp aan de rivier*, in die tijd een van de best verkopende auteurs in Nederland. Dit was voor Coolen overigens niet alleen een kwestie van binding, maar zeker ook van financiële overwegingen. Doeke Zijlstra, directeur van Nijgh en Van Ditmar, die met de uitgave van schoolboeken zeer goed verdiend had en de ambitie had opgevat een literaire tak aan zijn fonds toe te voegen, bood zulke royale voorschotten en honoraria aan zijn auteurs, dat het ook wel van zeer veel loyaliteit getuigd had als Coolen voor De Gemeenschap als uitgever gekozen zou hebben.

In de jaren vanaf 1936 verschijnen verschillende uitgaven die het opkomend nationaal-socialisme en fascisme als onderwerp hebben. Van de Berlijnse correspondent van het dagblad *De Tijd*, Wenzel Frankemölle, wordt een biografie van Hitler gepubliceerd. Van de Oostenrijker in ballingschap, Leopold Wiesinger, het boek *Van Habsburg tot Hitler*. Van Rudolf Timmermans een reportage uit de Spaanse Burgeroorlog.⁵⁹⁰ De twee eerder genoemde Spanje-brochures zien het licht en er verschijnt een aantal boeken van literaire exil-auteurs die vanuit het oosten van Europa naar ons land gevlucht zijn (Roth, Schreiner, Csokor en Mécs).⁵⁹¹ Maar al deze uitgaven, evenmin als de diverse meer kerkelijke en levensbeschouwelijke publicaties die gedurende al deze jaren blijven verschijnen, zorgen er niet voor dat de uitgeverij voldoende rendeert. Integendeel, vooral de uitgaven van Joseph Roth brengen De Gemeenschap bijna tot een faillissement.⁵⁹² In 1940 gaat het financieel zo slecht dat Nelissen een voorstel doet aan het Stichtingsbestuur tot liquidatie en overname. Dat voorstel neemt het bestuur niet over. De relatie met Nelissen is door verschil van visie over de koers van de uitgeverij (die het bestuur liever wat meer literair ingevuld wilde zien) en door gebakkelei over de rechten van boeken zodanig verslechterd dat het bestuur liever een andere uitgever gaat zoeken. Dat wordt uitgeverij Het Spectrum in Utrecht. Deze neemt het fonds eind 1941 over. Inmiddels is het tijdschrift in oktober 1941 door de Duitse bezetter verboden. Het einde van De Gemeenschap is daar, ook al duurt het nog tot 23 september 1953 voordat De Stichting De Gemeenschap officieel wordt opgeheven.

7.12 Samenvatting en conclusies

1. De doelstellingen van uitgeverij De Gemeenschap sluiten aan bij die van het tijdschrift (zie hoofdstuk 2.10 conclusie 1). Zij positioneerde zich als een uitgeverij met een breed cultureel, levensbeschouwelijk en politiek-maatschappelijk profiel, waarbij veel aandacht was voor de uitgave van niet-katholieke auteurs. De uitgeverij is opgezet met drie subdoelstellingen:
 - a. mogelijkheid scheppen om langere teksten te publiceren;
 - b. het tijdschrift meer aanzien geven om zo meer abonnees te genereren;
 - c. extra inkomsten genereren; het tijdschrift kan als gratis reclamemiddel dienen ten behoeve van de uitgeverij.
2. Er bestaat tot halverwege de jaren dertig een hechte relatie tussen uitgeverij en tijdschrift. Dit blijkt uit het feit dat:
 - a. twee van de drie oprichters van het tijdschrift (Albert Kuyle en Willem Maas) ook degenen zijn die de uitgeverij een jaar later samen met Piet van Rossum starten.
 - b. diverse teksten en illustraties die in het tijdschrift worden afgedrukt, later in boek- of brochurevorm door de uitgeverij gepubliceerd zijn;
 - c. de meeste auteurs en illustrators/vormgevers zowel medewerker zijn van het tijdschrift als bijdragen aan het fonds van de uitgeverij;
 - d. diverse losse bijlagen van het tijdschrift later als aparte publicatie in het fonds opgenomen zijn.
3. Albert Kuyle is zonder twijfel de belangrijkste figuur geweest voor uitgeverij De Gemeenschap. Dat blijkt uit het feit dat
 - a. hij de eerste directeur was en dat bleef gedurende een lange periode (1925-1932);
 - b. zijn invloed aanwezig bleef tot 1934 doordat afspraken over uitgaven nog ruim een jaar doorliepen;
 - c. gedurende de periode dat hij in het buitenland verbleef (november 1925-juli 1926) geen enkele uitgave werd gepubliceerd;

- d. hij de motor was achter de voor de Nederlandse literatuur belangrijke uitgaven van Marsman, Van Ostaijen en Bordewijk;
- e. hij de inspirator was achter de bibliotheek uitgaven van het fonds en van de modernistische vormgeving van veel van de boeken uit de periode tot 1934;
- f. hij de bedenker was van het concept om met reeksen te gaan werken, waardoor het profiel van het fonds scherper werd en de klantenbinding (zowel van het publiek als van boekhandels) groter.

Albert Kuyle nam door zijn positie als redactiesecretaris (en later redacteur) van het tijdschrift en als directeur van de uitgeverij een sleutelpositie in in de productie en distributie van teksten van auteurs die verbonden waren aan De Gemeenschap. Door zijn dubbelpositie kon hij zowel sturing geven aan het redactionele beleid van het tijdschrift als aan de ontwikkeling van het fondsprofiel van de uitgeverij.

4. De sturing van de uitgevers Vos en Nelissen op het tijdschrift is aanzienlijk geringer geweest dan die van Kuyle. Vos was gedurende vrijwel de gehele periode van het bestaan van het tijdschrift aanwezig bij de redactievergaderingen, eerst jarenlang als redacteur en daarna, in zijn functie van directeur van de uitgeverij, als zaakgelastigde zonder stemrecht. Door zijn karakter en zijn persoonlijkheid was hij echter niet iemand die veel sturing kon of wilde geven aan de redactie. Uit de herinneringen van tijdgenoten blijkt dat hij vooral aardig en sociaal was en beslist niet iemand die confronteerde of die richting en leiding gaf. Henri Nelissen liet het redactionele beleid van het tijdschrift geheel aan de redactie en aan Vos over, hij bemoeide zich alleen met de uitgeverij.
5. De sturing van de uitgevers Vos en Nelissen op het fondsprofiel van de uitgeverij is heel verschillend geweest. Vos zette aanvankelijk de lijn van Kuyle door, waarbij hij nog iets nadrukkelijker op literatuur probeerde in te zetten. Zijn invloed op het fondsprofiel is tamelijk gering gebleven, enerzijds omdat hij vooral de uitgaven die Kuyle al in gang gezet had, afgemaakt heeft, anderzijds doordat hij niet het karakter en de fysieke mogelijkheden (en overigens ook niet het geld) had om zelf veel initiatieven te nemen voor nieuwe uitgaven. Nelissen daarentegen heeft vanaf zijn directoraat in november 1935 een duidelijk stempel gezet op de uitgeverij, zowel op de organisatie ervan als op het fondsprofiel. Hij heeft de uitgeverij ingrijpend gereorganiseerd en omgebouwd tot een binnen de beperkte financiële mogelijkheden, tamelijk professioneel bedrijf. Hoewel uitgeverij De Gemeenschap en uitgeverij Nelissen juridisch strikt gescheiden waren, waren de meeste facilitaire functies volledig geïntegreerd, waarbij De Gemeenschap administratief en logistiek tamelijk afhankelijk was van uitgeverij Nelissen. Ook inhoudelijk gaf Nelissen veel sturing. Hij had de strategische doelstelling om van De Gemeenschap een modern katholieke en actuele uitgeverij te maken en veranderde het fondsprofiel van een breed fonds met een sterk literair accent in een breed fonds met een vooral politiek-maatschappelijk en levensbeschouwelijk karakter.
6. De Antwerpse uitgeverij De Sikkels was het grote voorbeeld voor uitgeverij De Gemeenschap. Gedurende de hele periode Kuyle is met deze uitgeverij samengewerkt. Dit heeft geleid tot dertien gezamenlijke uitgaven, waarvan de editie van de gedichten, het verhalend proza en het kritisch proza van Paul van Ostaijen de meest prestigieuze was. Beide uitgeverijen waren onafhankelijk van elkaar en opereerden, voor zover ik in mijn onderzoek heb kunnen nagaan, alleen op basis van ideologische verbondenheid en niet op eenzijdige of wederzijdse financiële afhankelijkheid. In mijn onderzoek heb ik, buiten uitgeverij Nelissen, geen afhankelijkheid van andere uitgeverijen of politieke en/of religieuze instellingen kunnen vaststellen. In de boeken van uitgeverij

De Gemeenschap is nooit reclame gemaakt voor andere bedrijven zoals dat wel in het tijdschrift gedaan werd. Er werd uitsluitend geadverteerd voor andere boeken van het eigen fonds.

7. Door de introductie van reeksen probeerde Albert Kuyle in 1927 de profilering van het fonds te versterken en een vast publiek aan de uitgeverij te binden. Hij bracht een bibliotheek serie (de Dom-serie) op de markt, een reeks met essays (de Prismareeks) en een met verhalend proza (de Wingerdreeks). Commercieel werden deze reeksen geen succes waardoor ze niet lang bleven bestaan. Er zijn respectievelijk slechts vier, drie en twee delen in de genoemde reeksen gepubliceerd. In 1931 verscheen het laatste deel.
8. De geschiedenis van uitgeverij De Gemeenschap is een geschiedenis van discussie en strijd. Dit blijkt uit de stroom van polemische brochures die vanaf 1928 verschijnen met een hoogtepunt in 1930. Deze polemiek werd steeds gevoerd op het randje van de grenzen die de katholieke kerk via de censor aangaf. Hoewel soms over de rand heen gegaan werd (*De droom van Nolens*) is *De Gemeenschap* uiteindelijk nooit buiten de jurisdictie van het bisdom gaan opereren. Dat laatste geldt niet voor alle individuele redactieleden (Helman en De Graaff zijn om die reden uit de redactie gestapt). Het hybride karakter van De Gemeenschap waarop Ruiter en Smulders gewezen hebben (zie 1.2.17) komt ook in deze serie brochures duidelijk naar voren: enerzijds kritische publicaties over de politieke stellingname van de RKSP, anderzijds meer conformerende brochures over onderwerpen als 'fabrieksarbeid van vrouwen' en 'missie en nationalisme'.
9. De geschiedenis van de uitgeverij is een continu verhaal van geldgebrek en financiële problemen. Op maar liefst vijf momenten in de 16-jarige geschiedenis van de uitgeverij heeft dit tot een crisis geleid. In 1929 leidde het tot het opzeggen van de samenwerking door drukkerij Nypels en Het Centrum, eind 1932 leidde het tot het ontslag van Albert Kuyle als directeur en de benoeming van Cornelis Vos, eind 1933 tot het opzeggen van de samenwerking door drukkerij Lumax, een jaar later tot de aanstelling van zakelijk directeur Henri Nelissen en in 1941 tot de overname van het fonds door uitgeverij Het Spectrum.